

BOŻENA MATUSZCZYK

O PRZYDATNOŚCI KRYTERIUM PRZEKŁADOWEGO DO BADAŃ NAD HISTORIĄ ZAPOŻYCZEŃ LEKSYKALNYCH

Śledząc losy wyrazów obcych, także rodzimych, opieramy się w zasadzie na świadectwach pozytywnych. Podstawę stanowią oczywiście materiały leksykograficzne. Jednak zbiory słownikowe mimo swej niezaprzeczalnej wartości mogą okazać się źródłem niewystarczającym. Jeżeli bowiem jakiś wyraz obcy jest odnotowany w słowniku, to znaczy, że najprawdopodobniej był w języku w okresie, którego ten słownik dotyczy. Nie sposób jednak określić bliżej czas przejęcia pożyczki, gdy brak dla niej w słowniku zaświadczeń tekstowych, podobnie jak trudno ustalić, w jakim znaczeniu (znaczeniach) wyraz został przejęty, jeżeli słownikarz objaśnia znaczenie hasła w sposób niepełny, czasem tylko przez odesłanie do innych haseł. Dla datowania zapożyczeń leksykalnych słowniki mogą być źródłem informacji nie tylko niewystarczającym, ale wręcz zawodnym. Dotyczy to bardzo częstych sytuacji, gdy poszukiwanych przez nas wyrazów obcych nie ma w słowniku, a przecież nie zawsze dowodzi to ich nieobecności w języku w badanym okresie. A zatem niezbędne byłyby dodatkowe narzędzia badawcze, przy pomocy których można by uzyskiwać również negatywne informacje o wyrazach. Pisał o tym Z. Leszczyński w artykule *W sprawie datowania pożyczek leksykalnych*¹, występując z propozycją stosowania kryterium przekładowego, rozumianego właśnie jako negatywne świadectwo o wyrazach obcych.

Zastosowanie kryterium przekładowego polega na tym, że zestawiamy ze sobą dwa różnojęzyczne teksty: T_1 i T_2 , z których T_2 jest tłumaczeniem tekstu T_1 . Jeżeli w tłumaczeniu nie znajdujemy dosłownego odpowiednika (repliki)² wyrazu występującego w tekście oryginalnym, to fakt ten pozwala

¹ W: *Z polskich studiów slawistycznych*. Warszawa 1978 s. 263-269. Seria 5.

² Ponieważ brak terminu technicznego na określenie dosłownego odpowiednika obcojęzycznego wyrazu (gdy np. franc.: *motif, situation, détrôner* odpowiada pol. *motyw, sytuacja, detronizować*), posługiwaliśmy się będziemy istniejącym, choć niezupełnie w takim znaczeniu, terminem replika.

wnioskować o nieobecności danego wyrazu obcego w języku, w którym powstało tłumaczenie (T_2). Stwierdzenie to dotyczy oczywiście tylko okresu w historii języka, w którym dokonano przekładu. Kryterium przekładowe jako metoda wykrywania nieobecności poszczególnych wyrazów obcych służyłoby zatem, zgodnie z intencjami autora, do datowania pożyczek wyrazowych.

Celem niniejszego artykułu jest podjęcie próby określenia stopnia przydatności kryterium przekładowego do badań nad historią zapożyczeń. Poddałam ekscerpcji kilka tekstów francuskich i ich przekładów na język polski. Wykorzystany materiał źródłowy pochodzi z XVIII w. Ekscerpcją objęłam teksty zróżnicowane pod względem gatunkowym i tematycznym (wybrałam traktaty historyczne: Ver³, Sol, Mab, moralistyczne: Boil, Cras, społeczno-ekonomiczny: Rous, słownik: Chom oraz tłumaczenie dzieła z literatury pięknej: Fen). Pozwoliło to na sprawdzenie przydatności różnego typu tekstów dla omawianego kryterium.

Ponieważ weryfikacja materiału otrzymanego w wyniku zastosowania kryterium przekładowego jedynie na podstawie słowników byłaby niewystarczająca, przeprowadziłam ekscerpcję kilkunastu tekstów polskich z XVIII w. nie mających odpowiedników francuskich. Kwerendą objęłam głównie pisma o charakterze publicystycznym, pamiętniki i częściowo niektóre czasopisma. Celem tych poszukiwań było sprawdzenie, czy wyrazy obce „podejrzane” w świetle negatywnego świadectwa tłumaczeń o nieobecność w języku polskim XVIII w. faktycznie nie są zaświadczone w tym okresie.

Przejdźmy do analizy materiału.

Armia. Linde ma hasło i objaśnia je jako ‘zbiór wojska’. Zaświadczeń tekstowych nie ma. SWil obok znaczenia ‘wojsko ogółem wzięte’ podaje jeszcze znaczenie przenośne – ‘mnóstwo. Armia ludu się zbiegła, tj. wielka liczba’. Nie sposób na podstawie tak ubogiego materiału powiedzieć coś o historii wyrazu w XVIII-wiecznej polszczyźnie. Fakt, że Linde zna wyraz, pozwala przypuszczać, że *armia* była już w XVIII w. w użyciu. Ale jeżeli tak, to czy można określić dokładniej czas przejścia pożyczki? Odwołajmy się do kryterium przekładowego.

1726 Fen: la montra comme en triomphe à toute *l'armée* victorieuse (57) – y twarz iego pokazał surową, Ná tryumf zwycięskiemu *Woysku* (26); avec ses *armées* (64) – Y iego *Woyska* (29);

1729 Boil: Ce qui fait une bonne *armée* (372) – Cokolwiek chwalebniego kiedy *wojsko* sprawić może (634);

³ Wykaz skrótów zamieszczony na końcu artykułu.

1736 Ver: *L'armée touchée des mêmes sentimens se revolta* (48) – *Woysko* zdjęte tymże resentymementem rebellizowało (23);

1741 Cras: *l'armée innombrable des Martyrs* (91) – *Woysko* nieprzeliczone Męczenników wszystkich (88);

1763 Sol: *Les armées étoient en présence* (22) – Już *Woyska* obadwa były w bliskości siebie (30);

1771 Mab: *L'armée de Mardonius* (62) – *Woysko* Mardoniusza (52); elle auroit eu une *armée* de terre (155) – trzymać *woysko* lądowe (131); leva une *armée* pour prévenir son rival (169) – wywiódł *woysko* dla uprzedzenia swego przeciwnika (143).

Przedstawiony materiał pozwala wnioskować, że *armia* obca była polskiemu systemowi leksykalnemu przynajmniej do 1771 r. Objęte kwerendą teksty polskie z XVIII w. dostarczyły przykładów użycia wyrazu. Zaświadczenia te pochodzą jednak dopiero z 1788 r.

1788: wewnętrzna Administracya sprawiedliwości, i Sądy Kraiu; ustanowienie *Armii* (DzW 106); Pozwólmy, iż wystawiwszy *armię* polską w Kwocie 60000 (Kotł, Anonima cz. 1, 19).

Terytorium. Linde nie notuje hasła, natomiast SWil poprzestaje na objaśnieniu znaczenia – ‘ziemia, obręb ziemi, kraj’, nie podając zaświadczeń tekstowych. Świadcstwo Lindego i SWil to za mało, by podejrzewać, że *terytorium* nie zostało zapożyczone w XVIII w. Jednak na nieobecność wyrazu w tym okresie (dokładniej do 1771 r.) wskazuje dodatkowo świadcstwo tłumaczy:

1736 Ver: Il défait les Latins, réunit leur *territoire* à celui de Rome (2) – Zwycięża Latynów, Ich *Powiat* przyłącza do Rzymu (7); réunit leur *territoire* à celui de cette capitale (25) – przyłączywszy ich *Ziemię* do swej Stolicy (17); qui demeuroient à la campagne, dans le *territoire* de Rome (36) – mieszkających za Miastem na *Groncie* Rzymskim (19);

1763 Sol: ils entrerent dans la Poméranie [...] dans le *territoire* de Lubac et dans plusieurs autres (10) – wkroczyli w Pomeranią [...] w *okolice* Lubeku, y wiele inszych (14);

1771 Mab: il leur étoit impossible de porter la guerre loin de leur *territoire* (29) – niepodobna im było prowadzić woyny daleko od swego *Kraiu* (24).

Przy uwzględnieniu powyższego materiału i faktu, że notuje *terytorium* SJAM (w znaczeniu przenośnym), można przyjąć z dużym stopniem prawdopodobieństwa, że wyraz przejęto bądź przy końcu XVIII, bądź na początku XIX w.

M o t y w. U Lindego brak wyrazu, a w SWil czytamy: 1. *motyw*, -u ‘pierwiastek, myśl zasadnicza. Melodja z motywów ludowych. Ma piękne motywa do poematu’, 2. *motywa*, -y ‘powód, pobudka; to co nas skłania do czynu,

przedsięwzięcia jakiego' i drugie znaczenie, objaśnione odsyłaczem: ob. motyw, zgłos. Jak widać, dzisiejszemu wyrazowi *motyw* odpowiadał, jeśli weźmiemy pod uwagę zakres znaczeniowy, wyraz *motywa*. Zapytajmy więc, od kiedy datuje się jego historia na gruncie języka polskiego.

1741 Cras: proposer à tous les Chrétiens les *motifs* raisonnables (47) – przełożyć wszystkim Chrześcianom *pobudki* rozumne (48); Ces *motifs* doivent toucher les ames nobles (65) – Te *pobudki* powinny przenikać dusze szlachetne (65);

1763 Sol: Miecislaw avoit sans doute de pressans *motifs* de menager le chef de l'Empire (54) – Mieczysław miał bez wątpienia gwałtowne *przyczyny* podlegać cesarzowi (70); Le Roi lui envoya des Ambassadeurs pour sçavoir les *motifs* de sa conduite (64) – Król wyprawił do jego posłów, dowiadując się *przyczyny* takiego postępu (82);

1771 Mab: mais par d'autres *motifs* (92) – lubo z innych daleko *przyczyn* (78).

Fakt nieobecności wyrazu u Lindego poparty negatywnym świadectwem tłumaczy przemawiałby za tym, że pożyczki nie dokonano przed 1771 r.

Metoda. W SL: *metod, metoda* – 'sposób dawania lub robienia czego porządnie; metodyczny – podług pewnego metodu'. Więcej informacji dostarcza SWil. Hasło *metod* opatrzone tu zostało kwalifikatorem oznaczającym, że wyraz wyszedł z użycia, natomiast *metoda* ma dwa znaczenia: 1. 'porządek, sposób ułatwiający robotę jaką, lub wykład nauki jakiej. Idzie swoją metodą. Trzyma się cudzej metody. Bez żadnej metody', 2. pospolicie: 'zwyczaj, nałóg. To jego metoda'. Nie wiemy jednak na podstawie tych informacji, czy *metoda* była już w użyciu w XVIII w. Posłużmy się kryterium przekładowym.

1729 Boil: On dit que la *méthode* de la Cour est de flatter (189) – Powiedaia, że pochlebiać, iest *zwyczaj, y moda* dworska (328);

1771 Mab: en suivant la même *méthode*, il devoit avoir par-tout le même succès (53) – gdyby zawsze tym *sposobem* szedł, powinienby był mieć wszędzie jednakową pomyślność (44);

1789 Rous: Je sais que cette *méthode* est impraticable (370) – Wiem, że ten *sposób* iest niewykonalny (118).

Brak repliki w tłumaczeniach upoważnia do przypuszczenia, że *metoda* jest późną pożyczką, być może dopiero z końca XVIII lub początku XIX w.

System. Linde ma tylko hasło *systema* z odsyłaczem „ob. układ.” Natomiast *układ* objaśnia jako – 'ułożenie, układanie, rozporządzenie', dodając cytat: „Systema abo układ” (Mon 69, 672). SWil świadczy o dwóch znaczeniach *systemu*: 1. 'układ, zbiór założeń lub zasad', 2. 'sposób, metoda'.

1771 Mab: Quelque sage que fût ce *système* dent Lycurgue (25) – Lubo tak rozumne, były *ustawy* Likurga (21); conserver l'ancien *système* de la Grece (87) – zachować dawne *ułożenie* w Grecyi (74); après les change

meus survenus dans le *système* politique de la Grece (189) – potym jak nastąpiła odmiana politycznego *ułożenia* w Grecyi (161);

1789 Rous: qu'un bon *système* économique ne soit pas un *système* de finance et d'argent (259) – iżby dobry *układ* Ekonomiczny, nie był *układem* Skarbowym i pieniężnym (124); Tel fut le *système* militaire des Romains (380) – Taki był *układ* Wojskowy u Rzymian (128).

Świadcstwo Lindego dowodzi, że *systema* było w użyciu w XVIII w. Słownik podaje, co prawda, tylko jeden cytat (i to pod hasłem *układ*), ale nie znaczy to bynajmniej, że wyraz nie funkcjonował w języku:

1765: co by było roztropniej i bezpieczniej niż terażniejsze *systema* (Kon. Pisma t. 1, 262);

1788: zda się, znaleźć można w wprowadzonym *Systemie* wielkiego Xięcia względem wolnego ewektu zboża (DzW 83).

Brak repliki w tłumaczeniach nie wskazuje na nieobecność wyrazu *systema* w języku polskim, ale na jego zakres znaczeniowy. Biorąc pod uwagę przedstawiony materiał, trzeba by mówić raczej o nieobecności *systema politycznego, ekonomicznego, wojskowego*, a nie samego wyrazu *systema*. Zresztą *systema* jako samodzielny leksem pojawia się w tłumaczeniu, i to tym samym, w którym nie ma repliki, gdy chodzi o użycie wyrazu w związku frazeologicznym:

1789 Rous: ce *système* est facile à établir (392) – to *Systema* łatwe iest ku wprowadzeniu (140).

O wartości semantycznej wyrazu w badanym okresie historii języka wnioskujemy na podstawie kontekstów, w jakich został użyty. Zaświadczenia będące świadectwem pozytywnym nie pozwalają stwierdzić, jaki był faktyczny zakres znaczeniowy analizowanego leksemu (trzeba by dysponować wszystkimi zaświadczeniami wyrazu z określonego okresu). Informacji o zakresie użycia wyrazu dostarczają słowniki, ale i to źródło bywa zawodne. Dlatego kryterium przekładowe jako dodatkowe, nie wyłączone, narzędzie badawcze może być bardzo przydatne w badaniach dotyczących kształtowania się i rozwoju wartości semantycznej wyrazów obcych na gruncie języka zapożyczającego.

Apartament. Linde ma tylko hasło opatrzone odsyłaczem „ob. pokój”. SWil objaśnia *apartament* jako ‘mieszkanie z kilku pokojów złożone’, a SW jako ‘mieszkanie wygodne, mniej więcej wykwintne, pokoje, salony’. SW ma też cytaty, ale pochodzące dopiero od Kraszewskiego. Brak zaświadczeń tekstowych u Lindego i w SWil nie jest równoznaczny z nieobecnością *apartamentu* w XVIII-wiecznej polszczyźnie, bo oto:

1772: przeto iż trzy części *apartamentow* były skonfiskowane (Mon 111).

Żeby jeszcze bliżej określić czas przejścia pożyczki, odwołajmy się do kryterium przekładowego:

1729 Boil: jusques dans vos superbes *apartemens* (66) – do samych was przepysznych odprowadzi *pałaców* (123);

1736 Ver: Il le conduisit ensuite dans son *appartement* (200) – Po tym zaprowadził go do swojego *pokoju* (71);

Tłumaczenie z 1769 r. dostarcza już świadectwa pozytywnego:

1769 Chom: Le logea dans un *appartement séparé* (40) – naznaczył mu *appartement* osobny w pałacu swoim (27).

M a s k a. W SL – ‘twarz przyprawna, zasłaniająca postać człowieka dla niepoznania’ „(Kras. Zb. 1781)”. Słownik podaje przykłady użycia wyrazu, ale wszystkie cytaty pochodzą dopiero z końca XVIII w. Nie znaczy to oczywiście, że *maska* nie była znana wcześniej. Brak jednak repliki w tłumaczeniach z 1. poł. XVIII w.:

1729 Boil: qui se sont servis du *masque* trompeur de ls Devotion (164) – które kiedykolwiek zwodzzący *maszkarki* zmyślonego nabożeństwa zażywali (288); le *masque* arraché à de faux devots (318) – zdarta fałszywym dewotom *maszkarka* (549);

1736 Ver: tomber le *masque*, se monstrant à découvert (47) – zrzuciwszy *Maszkare*, y pokazawszy się jakim był bez pokrywki (22).

Przedstawiony materiał pozwala przypuszczać, że *maska* nie została przyswojona w 1. poł. XVIII w. Przemawiałby za tym dodatkowo dykcjonarz J. Uszaka Kulikowskiego z 1746 r., który ma tylko hasła: *maszkara* ‘figure horrible, faux visage’ i *maszkarka* ‘un masque’⁴.

A l i a n s. U Lindego – ‘sprzymierzenie, sojusz, związek, umowa między narodami np. zawiera się a. między dwoma przełożenstwami osobnych krajów’. Źródło, według którego Linde objaśnia znaczenie wyrazu, pochodzi z końca XVIII w. „(Jez. Wyr. 1791)”, ale historia francuskiej pożyczki zaczyna się na gruncie polskim znacznie wcześniej. Obok hasła *alians* SL podaje: *aliancyja*, *aliancja*. Oba wyrazy opatrzone zostały gwiazdką, co znaczy, że wyszły z użycia. A zatem nie od razu przejęto francuski wyraz *alliance* w obecnej w języku polskim postaci. Zarówno *aliancyja*, jak i *aliancja* są zaświadczone w XVIII w.:

1714: Czemu związek polski nie ma byc tak wazny iak Colligatia Łacińska i *Aliancia* francuska⁵;

1756: chcieli ująć Francuzow, żeby weszli z niemi w *aliancyja* na wypędzenie Hiszpanow (Jun. Listy 8); te, *alianse* uczynił (Jun. Listy 74).

Tymczasem w tłumaczeniach francuski wyraz *alliance* zastępowany jest konsekwentnie przez rodzime wyrazy bądź przez obcą, ale dobrze zadowoloną w polszczyźnie *ligę*:

⁴ *Maty dykcjonarz polski y francuski według Stylu y Ortografii terażniejszey*. Poznań 1746.

⁵ Podają za: B. Otwinowska, J. Puzynina. *Wypowiedzi o języku i stylu w okresie staropolskim. Do połowy XVIII w.* T. 2: *Słownik*. Wrocław 1963.

1726 Fen: après avoir fait *alliance* avec le nouveau Roi (60) – Z Krolem nowym, zrobiwszy *ligę* nieprzerwaną (27); à cause de l'*alliance* qui étoit entre les deux peuples (69) – Według *Ligi*, która to z Cypryciami była (32);

1736 Ver: pour leur proposer une étroite *alliance* avec Rome (12) – z propozycją tym ścisleyszego z Rzymem *związku* (12); Font une *alliance* très étroite avec les Romains (1) – czynią *ligę* z Rzymianami (7);

1769 Chom: fils de Jupiter, divinité qui présidoit aux *alliances* (202) – Bóg przydający pod czas zawarcia *kontraktów, traktatów, sojuszów* (165);

1771 Mab: ils contracterent avec elles une *alliance* étroite (80) – w ścisłe z nimiż weszli *przymierze* (67); renouvelèrent leurs anciennes *alliances* (8) – odnowiły dawne swoje *przymierza* (7).

Aliancya, aliansa były jedynie próbami przeniesienia na grunt polski obcego wyrazu. Były to jednak próby nietrwałe. Wskazuje na to – zilustrowane powyższymi przykładami – negatywne świadectwo tłumaczy⁶. Wydaje się, że *alliance* przyswoił język polski dopiero przy końcu XVIII w.:

1788: z okoliczności *aliansu* Hannowerskiego, do którego Szwecya przystąpiła (DzW 45); skłonić niektóre z obcych potencji do uczciwego *aliansu* (Kołł. Anonima cz. 2, 16);

1789: Po jego przybyciu zaraz gruchnęła wieść, że lada dzień ma być podana nota pruska, zapraszająca do *aliansu* offensive z rzeszą niemiecką⁷;

1792: Przez twój *alians* dziki i poczwarny z gabinetami wiedeńskim i petersburskim dozwoliłeś królu, Moskwie albo zdobyć, albo zniszczyć Polskę; [...] bo ona koniecznie potrzebuje z tobą *aliansu* dla dania odporu Moskwie i Austrii⁸.

Przejdźmy teraz do omówienia czynników ograniczających skuteczność kryterium przekładowego. W swoim artykule Leszczyński zwraca uwagę, że „kryterium przekładowe nie jest niezawodnym środkiem do ustalania dokładniejszego czasu zapożyczenia. Jego skuteczność podlega różnym ograniczeniom. Wynikać one mogą 1) z samego materiału językowego, 2) z charakteru źródła, 3) z kompetencji i nastawienia tłumacza”⁹.

Stosowanie kryterium przekładowego do ścisłego datowania pożyczek wyrazowych może okazać się zawodne. Jest to zrozumiałe przy uwzględnieniu oczywistego faktu, że o wprowadzeniu innowacji leksykalnej decyduje z reguły indywidualny użytkownik języka. Pojawienie się wyrazu obcego może mieć charakter przypadkowy. Niezaświadczenie pożyczki w tekstach tłumaczonych nie jest więc zawsze jednoznaczne z jej nieobecnością w języku. Na przykład:

⁶ Zaświadczenie *alianscy* i *aliansy* w cytowanym źródle z 1756 r. nie jest dowodem obecności tych wyrazów w języku w tym czasie. Dzieło to stanowi zbiór listów napisanych o wiele wcześniej, a zebranych i wydanych dopiero w tym roku.

⁷ Podaję za: W. Smoleński. *Publicyści anonimowi z końca wieku XVIII. Poszukiwania bibliograficzno-historyczne*. Warszawa 1912 s. 41.

⁸ Tamże s. 20.

⁹ Leszczyński, jw. s. 269.

Anarchia. U Lindego – ‘bezzząd, bezzrządztwo, nierząd, nieład, nieswór’ „(Kras. Zb. 1781)”. Zaświadczeń tekstowych *Słownik* nie podaje. Podobnie w SWil – ‘nierząd, bezzząd, nieład, zaburzenie polityczne’. Na nieobecność pożyczki w języku polskim do 1789 r. wskazywałby jej brak w tekstach tłumaczonych:

1771 Mab: le gouvernement toujours abandonné à la tyrannie ou à l'*anarchie* (20) – rząd zostając w tyranii lub *bezzrządności* (17); Cette *anarchie* [...] étoit l'ouvrage du Traité (158) – Tey *bezzrządności* zrzodłem była ugoda pokoju (133);

1789 Rous: j'ai dit dans le Contrat Social de l'état de foiblesse et d'*anarchie* (427) – com powiedział w Kontrakcie społecznym, o stanie słabości i *bezzrządztwa* (178).

Negatywnemu świadectwu tłumaczy przeczą zaświadczenia wyrazu:

1762: Okropniejszej zaś tu naprzeciw nie można sobie imaginować *anarchii* (Kon. Pisma t. 1, 365);

1765: że inaczej z nierządu y *Anarchii* pożyraiący nas nie wydobędziemy się (Mon 358); A to, że jak takie państwo wpadłoby w *anarchiją* (co znaczy: być bez rządu) (Kon. Pisma t. 2, 166).

Sytuacja. Linde ma hasło, ale objaśnia je tylko pośrednio, zamieszczając odsyłacz: „ob. położenie, posada”, a pod hasłem *położenie* = ‘sytuacja. Położenie miasta, miejsca piękne, niepiękne. Cn. Th. 767. Położony zamek, miasto Cn.Th.’ *Słownik* notuje też znaczenie przenośne *położenia* – ‘okoliczność, okazy’. Podobny zakres znaczeniowy ma w SL *posada*: 1. ‘miejsce osadzenia, osada’, 2. ‘położenie miejsca’.

Tłumaczenia dostarczają negatywnego świadectwa:

1736 Ver: Telle étoit la triste *situation* de la ville (216) – w takiej nie-*szczęśliwej okoliczności* znajdowało się miasto (76);

1763 Sol: Leur *situation* n'étoit plus aussi heureuse qu'au temps du fameux Włodimir (122) – Nie w tym Rusacy zostawali w ow czas *stanie*, w jakim byli za Włodzimierza (147);

1771 Mab: Lacédémone n'étoit pas dans une *situation* moins fâcheuse que les autres Républiques de la Grece (20) – *Stan* Lacedemonu nie był szczęśliwszy nad inne Rzeczpospolite Grecyi (16 n.); Telle est notre *situation* respective (130) – Taki jest nasz *Stan* właściwy (110).

A zatem wynikałoby z powyższego materiału, że *sytuacja* albo w ogóle nie była znana polszczyźnie do 1771 r., albo jej wartość semantyczna sprowadzała się do zakresu, o którym informuje Linde (wówczas nieobecność repliki byłaby uzasadniona). Nie potwierdzają takiego przypuszczenia następujące zaświadczenia:

1765: jeżeli i z naszej, w jakiej jesteśmy, *sytuacyi*, wnieść się o przyszłym godzi (Kon. Pisma t. 1, 111); ale owszem *sytuacya* moia okropnych mnie o przyszłym czasie nabawia reflexyi (Mon 216).

Nieobecność repliki w przekładzie wynikać może z nieprzyswojenia pożyczki przez tłumacza albo z jego purystycznego nastawienia do języka. O ile jednak druga z wymienionych możliwości jest stosunkowo łatwo wykrywalna, o tyle niekompetencja tłumacza wydaje się najistotniejszym czynnikiem pomniejszającym wartość danych uzyskanych w wyniku zastosowania omawianego kryterium. Jeżeli bowiem jakiś przekład charakteryzuje się stosunkowo dużym zasobem słownictwa obcego, a nie znajdujemy w nim repliki jednego czy kilku wyrazów, skłonni jesteśmy przypuszczać, że leksemy te nie zostały do języka zapożyczone. Tymczasem niezaświadczenie pożyczki wynikać może właśnie z niekompetencji tłumacza, zwłaszcza gdy mamy do czynienia ze słownictwem ograniczonym terytorialnie lub środowiskowo. Natomiast inna trudność, na którą wskazuje autor kryterium przekładowego, mianowicie fakt współlistnienia w języku synonimów, pozwalający tłumaczowi dokonywać wyboru, jest chyba mniej istotna. Jeżeli opieramy się na negatywnym świadectwie jakiegoś tłumaczenia, to pod warunkiem, że interesujący nas wyraz przynajmniej kilkakrotnie pojawił się w tekście oryginalnym, nie znajdując repliki w tłumaczeniu. Wydaje się mało prawdopodobne, że w takiej sytuacji tłumacz będzie konsekwentnie omijał jeden synonim na rzecz innego. Taka konsekwencja świadczyć może tylko o jego niekompetencji albo o purystycznym nastawieniu. Na przykład w tłumaczeniu z 1769 r. obok sytuacji omijania repliki francuskiego *détronêr*:

1769 Chom: de crainte qu'ils ne le *détronassent* (11) – aby z tronu go nie wyzuli (7); Saturne le *détronâ* et régna en sa place (131) – Syn jego Saturnus zrzucił Ojca swego Caeculum z tronu (106); znajdujemy także przykład z repliką:

1769 Chom: parce qu'il *avoit voulu détroner* Minos (298) – iż Minosa detronizować zamysłał (248).

Wartość danych uzyskanych w wyniku zastosowania kryterium przekładowego zależy przede wszystkim od ilości i rodzaju wykorzystanego materiału. Uwzględnienie dużej liczby przekładów w sposób istotny, jeżeli nie całkowity, redukuje działanie czynników ograniczających skuteczność metody. Trzeba zatem przyznać, że kryterium przekładowe jako świadectwo negatywne o wyrazach obcych, traktowane jako dodatkowe narzędzie badawcze, może być pomocne w studiach nad historią zapożyczeń leksykalnych.

WYKAZ SKRÓTÓW

- Myśli wyborne [...] w różnych materyach do poprawy ludzkich obyczajów i kazań służące.* Lwów 1729;
- Chom – P. Chompré. *Dictionnaire abrégé de la fable, pour l'intelligence des poètes, des tableaux et des statues [...]*. 15 ed. Paris 1772;
Historia bogów baieczna przez alfabet zebrana czyli dykcyonarzyk mytologiczny [...] Przełoż. z franc. przez G. Szybińskiego. Warszawa 1769;
- Cras – J. Crasset. *La Douce et Saint Mort.* Brusselle 1739;
Słodka i święta śmierć. Przez... francuskim ięz. wyd. na polski w 1740 przetłomaczona. Lwów 1741;
- DzW – „Dziennik Warszawski” 1788;
- Fen – F. Fenelon. *Les aventures de Telemaque fils d'Ulysse.* Rotterdam 1717;
Historia Telemaka syna Ulissesa Krola greckiego Itaku [...] wierszem w ksiąg 10 przetłomaczone. Przez J. Jabłonowskiego. Sandomierz 1726;
- Jun. Listy – M. Juniewicz, F. Bohomolec. *Listy różne ku chwalebney ciekawości [...] służące z Azyi, Afryki, Ameryki [...]*. Warszawa 1756;
- Koñ. Anonima – H. Koñłataj. *Anonima listów kilka.* W: tenże. *Wybór pism politycznych.* Wrocław 1952;
- Kon. Pisma – S. Konarski. *Pisma wybrane.* Oprac. J. Nowak-Dłużewski. Warszawa 1755;
- Linde. SL – M. S. B. Linde. *Słownik języka polskiego.* Wyd. 2. T. 1-6. Lwów 1854-1860;
- Mab – G. B. Mably. *Observations sur l'histoire de la Grece, ou Des causes de la prospérité et de malheurs des Grecs.* Geneve 1766;
Uwagi nad historią grecką czyli o przyczynach pomyślności y nieszczęścia Greków... na polski ięzyk przetłom. przez A.K. Warszawa 1771;
- Mon – „Monitor” 1765-1772;
- Rous – J. J. Rousseau. *Considerations sur le gouvernement de Pologne et sur sa réformation projeté.* Geneve 1782;
Uwagi nad Rządem Polskim oraz nad Odmianą, czyli Reformą onego projektowaną [...]. Warszawa 1789;
- Sol – P. J. Solignac. *Histoire générale de Pologne.* Paris 1750;
Historia polska napisana w ięzyku francuskim przez... Wilno 1763;
- SW – *Słownik języka polskiego.* Pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwieckiego. T. 1-8. Warszawa 1900-1927;
- SWil – *Słownik języka polskiego M. Olgelbranda.* T. 1-2. Wilno 1861;
- Ver. – R. A. Vertot. *Histoire des révolutions arrivées dans gouvernement de la République Romaine.* La Haye 1721;
Historia rewolucyi zaszłych w rządach Rzeczypospolitey Rzymskiej. Przez J. P. Sapiechę po polsku wyłożona. Warszawa 1736.

L'UTILITÉ DU CRITÈRE DE LA TRADUCTION DANS LES RECHERCHES SUR L'HISTOIRE DES EMPRUNTS LEXICAUX

Résumé

Le critère de la traduction est une méthode qui permet de constater l'absence de certains mots étrangers dans une période donnée de l'histoire de la langue. Elle consiste à confronter l'original et la traduction; si dans la traduction sont absents les équivalents littéraux, sémantiques et formels, des termes figurant dans le texte original, il est légitime d'admettre que ces mots n'existaient pas encore dans la langue au moment de la traduction. Il est évidemment des facteurs qui

limitent l'efficacité de la méthode et c'est pourquoi il convient de n'y voir qu'un outil auxiliaire dans la détermination de la date de l'entrée d'emprunts lexicaux dans la langue emprunteuse.

Dans l'article, on a soumis à la vérification le critère en question en examinant des traductions polonaises du XVIIIe s. de quelques textes français de divers types.